

Osvrt

Br. 2/2012

**O ČEMU BI SVE TREBALO
RAZMIŠLJATI PRI REFORMISANJU
PREDSJEDNIŠTVA BIH:
PREDSTAVLJANJE IDENTITETA U
SVJETLU SAVREMENE
DEMOKRATSKE TEORIJE I PRAKSE**

Svjetlana Nedimović

Naslov: O čemu bi sve trebalo razmišljati pri reformisanju
Predsjedništva BiH: Predstavljanje identiteta u svjetlu
savremene demokratske teorije i prakse

Autorica: Svjetlana Nedimović

Urednik: Edin Hodžić

Izdavač: Analitika – Centar za društvena istraživanja

Godina izdavanja: 2012.
© Analitika – Centar za društvena istraživanja
Sva prava pridržana.

Adresa izdavača: Kaptol 5, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
info@analitika.ba
www.analitika.ba

Lektura: Amela Šehović

Dizajn: Dalida Karić-Hadžiahmetović

DTP: Samira Salihbegović

Objavlivanje ove publikacije omogućeno je zahvaljujući projektu institucionalne podrške razvoju Centra za društvena istraživanja Analitika koji finansira Think Tank Fund, Open Society Foundations.

Napomena: Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji isključivo su stavovi i mišljenja autora i nužno ne odražavaju stavove i mišljenja Analitike – Centra za društvena istraživanja, niti donatora publikacije.

Svjetlana Nedimović

O čemu bi sve trebalo razmišljati pri reformisanju Predsjedništva BiH: Predstavljanje identiteta u svjetlu savremene demokratske teorije i prakse

Dinamika rasprava o ustavnim reformama u Bosni i Hercegovini uglavnom odgovara dinamici događanja na političkoj sceni. Ta događanja u velikoj mjeri određuju i fokus te putanju rasprava, tako da preokreta, ili barem zaokreta, nije ni bilo, baš kao ni u političkoj areni. Rasprave o *praxisu* bosanskohercegovačke politike, aktualizovanom kao i zamišljanom, ne izlaze iz okvira binarnog sistema ideja, koji formiraju etnički princip raspodjele vlasti, tj. princip političke ravnopravnosti etničkih kolektiviteta, i njemu suprotstavljeni princip građanskog, liberalnog individualizma.

Pri tome se ni ne pokreću rasprave o poimanju političke ravnopravnosti, posebno u smislu bogatije i sadržajnije definicije tog koncepta, te o modelu predstavljanja koji bi na najbolji način odgovorio zahtjevima tako shvaćene ravnopravnosti, već se podrazumijeva ravnopravnost mjerena brojem stolica u institucijama vlasti. Istovremeno se predstavljanje izjednačava s deskriptivnim predstavljanjem i fokusira na prenos ovlaštenja sa građana na političke predstavnike, što nije u skladu sa vrlo dinamičnim i otvorenim diskusijama u međunarodnim krugovima praktičara i analitičara politike o predstavljanju kao instituciji savremene demokratije za koju su trenutak i procedura prenosa ovlaštenja još najmanje sporni, pa i najmanje značajni kao predmet razmatranja.

U tom idejno oskudnom okviru do sada se razgovaralo i o reformi institucija države, prvenstveno Doma naroda Parlamentarne skupštine i Predsjedništva BiH, kako u kontekstu diskusija o ustavnim reformama, koje su inicirane u domaćim političkim krugovima, tako i u kontekstu diskusija koje su uslijedile nakon presude Evropskog suda u slučaju Sejdić i Finci protiv BiH.

U tim raspravama se, pored zanemarivanja pitanja poimanja političke ravnopravnosti i predstavljanja, o reformi vrhovne institucije izvršne vlasti i gornjeg doma Parlamentarne skupštine BiH govori bez pravljenja ikakvih distinkcija između ovih institucija i dva različita ogranka vlasti kojima pripadaju. U većini rasprava, ključnom distinkcijom ostaje ona ideološka, između spomenutih principa etničkog i građanskoga potpuno se zanemaruju specifičnosti šefa države, u pogledu istorijata, filozofije, funkcija, simbolike, u odnosu na parlament, i obrnuto – parlamenta u odnosu na šefa države. Usljed prenebraganja te važne razlike, zaboravlja se da Predsjedništvo, kao vrhovna institucija izvršne vlasti, ne predstavlja društvo već državu, te po svom sastavu ne treba biti replika društva već simboličko otjelovljenje države, koja nije replika identiteta unutar društvene zajednice već sistem normi,

institucija i odnosa pomoću kojih se ostvaruje, minimalistički rečeno, neki oblik i stepen kohabitacije raznolikih, individualnih i kolektivnih sopstava.¹

Ovaj rad stoga predstavlja pokušaj da se podsjeti na zanemarene aspekte problematike predstavljanja i ravnopravnosti, te da se različiti prijedlozi reforme Predsjedništva BiH, precizno i analitički sistematizirani u nedavno objavljenoj studiji E. Hodžića i N. Stojanovića², razmotre u svjetlu tih aspekata kako bi se rasprava o promjenama bosanskohercegovačkog ustava eventualno razvila (i) u sasvim novom pravcu određenom rafiniranijim shvatanjem političke ravnopravnosti i predstavljanja, što savremena demokratija, ostvarena i/ili nastajuća, i zahtijeva.

Problematizacija predstavljanja i ravnopravnosti u savremenoj demokratiji

U tekstu o demokratizaciji u jugoistočnoj Evropi, procesu u kojem je, kako autor tvrdi, izopačen i sam pojam demokratije, Tarik Haverić objašnjava tragediju bosanskog *demos*, koji je „izvana uništen u začetku“, naglašavajući pri tome da je *demos* „preduvjet demokratije“³. Prethodno je moderni *demos* definisan kao „zajednica građana jednakih u pravima“⁴. Ovakva definicija, zahvaljujući suzdržanosti, a možda i skromnosti, koja zajednicu tumači isključivo kao objedinjavajući normativni okvir, doseže onoliko daleko koliko poimanje demokratije u savremenim političkim i političko-teorijskim tokovima dopušta. Inače bi pominjanje zajednice – koje priziva klasično shvatanje *demos* i demokratije – predstavljalo trojanskog konja, jer zajednica, u savremenoj demokratiji, može biti pretpostavljena samo kao problem ukoliko se ne istakne (stihijska) performativnost njenog postojanja (Nancy 2004). Čak ni minimalističko svođenje zajedničkosti na normativni okvir ne uspijeva sasvim odagnati reminiscencije na antički duh *koinonie*, naročito zato što se ni neutralnost ni puka formalnost pravnog okvira više ne mogu pretpostaviti, ali ono ipak ostavlja dovoljno prostora za čudne puteve zajedničkosti u savremenim društvima.

Konsekventno, savremena demokratija bi zapravo i trebala biti mišljena kao demokratija bez *demos* u klasičnom tj. antičkom smislu. Savremena demokratija je demokratija beskonačnog

1 Iako bi kompleksnost sastava i funkcije institucije Predsjedništva u takođe kompleksnom, pa i intrigantnom državnom uređenju Bosne i Hercegovine svakako zahtijevala podrobniju analizu svih dimenzija predstavljanja, ipak bi valjalo napomenuti kako javni diskurs, pa i stručne rasprave, u poistovjećivanju članova Predsjedništva isključivo sa konstitutivnim narodima (ovdje protumačeno kao repliciranje društva u institucijama države) sasvim zanemaruju činjenicu da članovi predstavljaju i entitete, koji su, bar u teoriji, politički i pravni okviri kolektivnog djelovanja a ne identitarne skupine iz kojih dolaze i u kojima su birani. Međutim, uzme li se u obzir i ta činjenica, postaje očigledno da je identitarno modelirano deskriptivno predstavljanje kao princip predstavljanja u ovoj instituciji u čudnoj kontradikciji i sa postojećim ustavnim uređenjem.

2 Hodžić i Stojanović 2011.

3 Haverić 2006, str. 294.

4 Ibid., str. 288.

preustrojavanja komponenata *društva*, individualnih i grupnih, a u tom preustrojavanju se zajedničkost pojavi ili ne, o čemu govori i Nancy u već pomenutom djelu *Inoperative Community*. Viši stepen sigurnosti u pogledu spona kojima je demokratija vezana za zajednicu moguć je ukoliko se usvoje teorijski okviri kakav je npr. komunitarizam ili neki reinterpretirani republikanizam, ali te spone ne mogu biti pretpostavljene kao neupitni preduslov demokratije.

Pominjanje jednakosti odnosno jednakopravnosti u citiranoj definiciji može se činiti znatno manje problematičnim, ali se i taj, osovinski princip demokratije preispituje u savremenoj političkoj teoriji i praksi. Jednakost u pravima možda ostaje neupitna ideja, ali sadržaj i nosioci temeljnih prava predstavljaju sve prije no opšteprihvaćeni ili opšteprihvatljivi nukleus shvatanja demokratije. Jedna od ključnih dimenzija jednakopravnosti/ravnopravnosti, stara koliko i sama demokratija, pa utoliko s njom često i poistovjećivana, i dalje je politička ravnopravnost. U najjednostavnijem, vjerovatno i najnepreciznijem smislu, politička ravnopravnost se odnosi na ravnopravnost glasova građana u političkom odlučivanju, što podrazumijeva pravo svih građana na ravnopravan tretman njihovih preferenci i interesa, te neki oblik učesća građana u procesima donošenja odluka o životu kolektiva (Verba 2001).

Međutim, beskonačni pluralizam savremenih demokratskih društava sugerise da bi jednako opasno kao pretendovanje na jednoglasje ili jedinstvo opšte volje unutar institucija demokratske države bilo pretendovati na, doslovno, o-stvarenje (kao po-stvarenje) političke ravnopravnosti. To uglavnom podrazumijeva svođenje političke ravnopravnosti na reprezentaciju i, posljedično, pokušaje razvoja modela totalne reprezentacije, na svim nivoima i u svim rukavcima mreže institucija države. Ne samo da bi takav model bilo nemoguće ostvariti,⁵ već bi se njime nasilno zamrznuła daljnja diversifikacija unutar društva, koja je zapravo u neprestanoj fluktuaciji, a složeni međusobni odnosi i spone identiteta sveli bi se na jednostrukost pripadnosti, u slučaju Bosne i Hercegovine – etničke.

Ovakvim pristupom, koji je u temelju konsocijacijskog tipa demokratije kakav nalazimo i u Bosni i Hercegovini (uz sve poznate ograde – u nekoj formi, kombinovan sa federalizmom, atipičan itd.), marginalizovao bi se mrežni i dinamički karakter društvenih odnosa, a država bi se, od sistema normi i institucija koje društvu garantuju slobodu promjene unutar okvira koji omogućava fluidnost ali i nenasilnost odnosa raznolikih sopstava, individualnih i grupnih, pretvorila u pojednostavljenu repliku društva. Iako bi zagovornici konsocijacije, pa i multikulturalisti uopšte, vjerovatno isticali etnički i kulturni identitet, ili etnokulturni identitet, kao identitet koji je samo ovo društvo istorijski uspostavilo i legitimiziralo kao politički dominantan, bar u slučaju Bosne i Hercegovine, mora se imati u vidu da se

5 U prijedlogu rekonceptualizacije političke teorije Bonnie Honig svoju interpretativnu distinkciju između mislilaca koji se fokusiraju na estetsko i virtuožno u poimanju politike i onih koji ističu vrlinu kao temeljnu karakteristiku te sfere političkog djelovanja zasniva na poimanju politike. Njena je temeljna tvrdnja da prvi tip mislilaca smatra da institucije odražavaju identitete ili formacije subjekata i s njima se u potpunosti poklapaju, dok drugi poklapanje te vrste, potpuno i totalno, vide kao nemoguće jer „svaka politika ima svoje ostatke, a svako rješenje generiše nove vidove otpora“ (Honig 1993, str. 3). Prava i zakoni u tom smislu, kako Honigova naglašava, baš kao i svi dogovori, rješenja, pa čak i cjelokupni pravni i politički poredak, jesu uvijek nesavršeni i u toj svojoj nesavršenosti generišu raznorazne ostatke (remainders) koji ih uvijek iznova destabilizuju, tako da je svako pravno i političko rješenje „dio političke utakmice prije no [...] put ka njenom razrješenju“. Ibid., str. 15.

institucionalizacijom identiteta stvara neka vrsta razularenog *perpetuum mobile* u političkoj sferi. Dominantni identitet se uspostavlja kao dominantan, a sam sebe kroz deskriptivno predstavljanje identiteta održava kao dominantan i diktira vlastitu dominantnost čak i u političkim pitanjima u kojima ta vrsta identiteta jest od minornog značaja.

Jedna od osnovnih zamjerki bilo kakvom dinamičnijem modelu predstavljanja ticala bi se same te dinamičnosti – kako pomiriti potrebu za stabilnošću državnog poretka s promjenljivošću društva i identifikacija? Nije li odgovor upravo u institucionalizaciji predstavljanja onih identiteta koji su ključni za donošenje političkih odluka? Međutim, taj odgovor je uslovljen određenim pogledom na političku ravnopravnost, odnosno već pominjanim poistovjećanjem političke ravnopravnosti s predstavljanjem. Naime, upravo zbog stalno usložnjavajuće slike društva – fragmentisanja, pregrupisanja i drugih vidova transformacije političkih zahtjeva za direktnim učešćem u procesima odlučivanja – politička ravnopravnost više se ne može poistovjećivati s replikacijom društva u institucionalnoj sferi i, uopšte, ne može se garantovati institucionalnim uređenjem i izbornim modelom.

Trebalo bi dakle imati u vidu da politički značajne razlike među skupinama i, još važnije, politička i društvena (ne)ravnopravnost različitih skupina najčešće nisu diktirane isključivo identitarnim različitostima. Ovo postaje sasvim očigledno ako se prisjetimo veoma korisne kritičke analize koju nudi I. M. Young⁶ i uvažimo da politička neravnopravnost, marginalizacija, pa, u krajnjoj liniji, i diskriminacija, najčešće proizlaze ne iz članstva samo u jednoj identitarnoj i supstantivno ili čak esencijalistički shvaćenoj skupini, već iz pripadnosti različitim skupinama u nekom određenom položaju unutar struktura društva u datom momentu, a naročito iz konkretnih pitanja na kojima se odmjeravaju snage. Npr., pripadanje različitim kulturno-identitarnim skupinama, kojima je predstavljanje ustavno zagarantovano na raznim nivoima vlasti, ne mora imati nikakvog značaja u raspravama o poreskoj politici, ali pripadanje različitim društveno-ekonomskim slojevima svakako nije zanemarljivo. Stoga bi npr. proces regulisanja poreske politike unutar struktura vlasti u pravoj mjeri proaktivno poštovao princip ravnopravnosti ukoliko bi, bez obzira na ustavom propisano kulturno šarenilo, u rasprave o socijalno-ekonomskim pitanjima uključio glasove različitih slojeva društva, istovremeno dopuštajući različite vidove komuniciranja stavova i mišljenja, bez insistiranja na strogim formama birokratskog izvještavanja ili parlamentarne diskusije, što bi otvorilo javnu raspravu za idejnu, ali i formalnu polifoniju.

U tom smislu, put ka političkoj ravnopravnosti vodi kroz inkluzivan proces političkog odlučivanja, u kojem davanje riječi može imati istu težinu kao i davanje prava glasa. Tako se namjesto ishoda determiniranog zamrznutim kvantitativnim odnosima, koji se mogu tumačiti i kao civilizovanija verzija odnosa (fizičke) snage društvenih skupina⁷, omogućava otvorenost izbora na temelju kvaliteta riječi, a ne pukog 'brojanja noseva', kako je glasanje

6 Vidjeti fusnotu br. 8.

7 Jedan od argumenata koji Przeworski navodi u svojoj odbrani minimalističkog koncepta demokratije oslanja se upravo na klasično poimanje demokratije kao vladavine većine i značaja glasanja kao poklapanja fizičke snage određene skupine s njenom glasačkom moći (mjerenom brojnošću). Przeworski 2003, str. 15.

pogrdno okarakterisala prema demokratiji duboko skeptična H. Arendt. No, da bi prisustvo različitih skupina u političkom prostoru rezultiralo istinskim suočavanjima različitosti, pa tako omogućilo i da se različitost tretira kao politički resurs, a ne problem u traganju za odgovorima na politička pitanja, te da bi politička ravnopravnost postala više od proceduralnih formalnosti, mora se mijenjati sam model političke komunikacije, a onda i poimanje demokratije, kako sugerije Youngova u svom pokušaju izlaska iz krutih okvira opšteprihvaćenih modela demokratije.⁸

Ako bi se problem ovako postavio i u kontekstu bosanskohercegovačkih rasprava o Ustavu, moglo bi se zaključiti kako prijedlozi ograničenih izmjena koji u većoj mjeri zadržavaju *status quo* u pogledu deskriptivnosti predstavnika u Predsjedništvu,⁹ bilo kroz entitetsku ili etničku odrednicu članova ove institucije, po implikacijama ili parametrima izbora, zapravo kontriraju duhu i logici predstavljanja u demokratiji koja se osavremenjuje i pokušava emancipovati od već pomenutog klasičnog ili antičkog shvatanja demosa.¹⁰

Ova konstatacija, međutim, ne odriče vrijednost i važnost institucije predstavljanja, koje može biti i deskriptivno, ali sugerije da se predstavljanje kao ostvarivanje političkog uticaja društva u državnim institucijama ili, kako precizira Nadia Urbinati, kao politički proces koji prevashodno karakteriše „cirkularnost u odnosu između institucija i društva i [koji] nije ograničen na deliberaciju i odlučivanje unutar skupštine“¹¹, ne iscrpljuje prisustvom slike društva na svakom nivou vlasti, pa se na to preslikavanje ne dâ ni svesti.

Iz ovoga proizlazi da je tok rasprave o odgovarajućem modelu predstavljanja u velikoj mjeri određen shvatanjem same ideje predstavljanja. Ako tu ideju ne pokušamo svesti na odgovor na isključivo jedno pitanje, već prihvatimo da definicija predstavljanja uključuje i to pod kojim uslovima i u kojem momentu se taj odnos uspostavlja i raskida, kakav predstavnik mora biti da bi se smatrao predstavnikom, koje aktivnosti predstavljanje obuhvata, kako zaključuje

8 Young u Benhabib 1996, str. 120–136.

9 U studiji mogućih pravaca promjena institucionalnog uređenja Bosne i Hercegovine, u skladu sa presudom Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Sejdić i Finci protiv BiH, Hodžić i Stojanović iznose pet prijedloga za reformu Predsjedništva BiH. Prvi prijedlog je uvođenje institucije predsjednika oslabljenih ovlaštenja, kojeg bira Parlamentarna skupština BiH. Drugi prijedlog podrazumijeva *status quo* (direktno birano trojno Predsjedništvo), ali bez etničke odrednice članova Predsjedništva. Trećim prijedlogom zadržalo bi se tročlano Predsjedništvo, ali bi ga birala Parlamentarna skupština BiH. Četvrti prijedlog podrazumijeva direktno birano tročlano Predsjedništvo, a on bi zahtijevao reorganizaciju izbornog prostora Bosne i Hercegovine u jednu izbornu jednicu, dok bi članovi Predsjedništva bili birani da predstavljaju jedan od tri prostora. Etnička odrednica bi bila izbrisana, ali bi svaki od tri prostora ugrubo odgovarao prostoru na kojem jedan od konstitutivnih naroda ima većinu. Za izbor bi se koristila slijedeća formula geometrijske sredine: $\sqrt{\text{broj glasova s matičnog prostora} \cdot \text{broj glasova iz cijele Bosne i Hercegovine}}$. Peti prijedlog predstavlja varijetet prethodnog prijedloga – broj članova Predsjedništva povećao bi se na 7 (po 2 sa svakog od tri prostora i 1 iz Distrikta Brčko), a svaki građanin bi imao dva glasa (Hodžić i Stojanović 2011).

10 Iako se čini da demos i u antičkoj političkoj praksi ne sugerije više od stanovništva političke jedinice, ne treba zaboraviti da je članstvo u demosu bilo prilično restriktivno – podrazumijevalo je određeno porijeklo, rod, društveni status, te neupitno prihvatanje običajnog okvira i idejnog temelja polisa, što je Sokrat naučio na najbolnji način.

11 Urbinati 2006, str. 24.

Hanna Fenichel Pitkin u svojoj studiji pojma reprezentacije¹², rasprava o odgovarajućem modelu predstavljanja biva značajno proširena.

Demokratija između društvenog pluraliteta i političkog jedinstva države

Nesporno je da institucije savremene demokratije više ne mogu ignorisati zahtjeve za pluralitetom glasova u procesu donošenja političkih odluka. Glasovi proizlaze iz različitosti identiteta, tj. politički sve relevantnije identitarne heterogenosti u društvu, ali ne samo iz nje, što komplikuje konstruisanje odgovarajućeg modela predstavljanja. Za politiku je relevantan pluralitet skupina dinamičan utoliko što se društvene skupine konstantno redefinišu i ne mogu se svesti isključivo na identitarnu dimenziju. Iz tog razloga Iris Marion Young uvodi pojam *strukturne društvene skupine* – „skupine osoba slično pozicioniranih u interaktivnim i institucionalnim relacijama koje uslovljavaju njihove šanse i životne izgleda“. Te skupine ne posjeduju 'supstantivne unificirane identitete' iako se nerijetko konstituišu npr. oko pripadnosti istom kulturnom krugu ili se sasvim poklapaju sa takvom identitarnom skupinom.¹³ Npr., pozicija imigrantkinje iz Latinske Amerike u Sjedinjenim Američkim Državama nije određena isključivo njenom pripadnošću određenom kulturnom krugu već i njenim socijalno-ekonomskim statusom i rodnom kategorijom. U ovom slučaju, trougao kultura (ponajviše kao lingvistički okvir) – socijalno-ekonomski položaj – rod i međudjelovanje ovih kategorija pripadnosti određuju životne izgleda ove osobe.

Istovremeno, zahtjev za pluralizacijom kruga aktera u političkim procesima mora se pomiriti sa potrebom donošenja kolektivnih odluka ili za sve važećih odluka kolektiva i poduzimanja kolektivnih akcija ili zajedničkih akcija kolektiva. Drugim riječima, koliko god različiti bili akteri u svojim preferencijama, interesima, uvjerenjima i sl., jedna je od ključnih funkcija države, ugrađena u same temelje njenog *raison d'être*, da omogućava donošenje i implementaciju odluka od značaja za život ma kako uzavrelog i u različitostima uskomešanog kolektiva, te da se te odluke odnose i primjenjuju na sve, bez obzira na razlike u stavovima. U slučaju pravne demokratske države ovo se dodatno komplikuje jer te kolektivne odluke i akcije moraju ispoštovati princip pravičnosti i pravednosti.

Pitanje predstavljanja, kao principa i modela moderne demokratske vlasti, u ovom kontekstu dodatno dobija na značaju. Ukoliko se to pitanje postavi van uskog okvira shvatanja političke ravnopravnosti kao totalne reprezentativnosti institucija vlasti, te se stepen reprezentativnosti dovede u vezu s istorijskim razvojem funkcija tih institucija, može se doći do iznenađujućeg iskoraka u raspravi o zahtijevanoj reformi Ustava BiH.

Naime, ako zakoračimo unatrag, u istorijat modernih institucija, pa čak i njihovu predrđavnu prošlost, ukazaće nam se vladar kao centar moći, iako ne neosporive ili nedjeljive moći, koji predstavlja jedinstvo interesa političke formacije, dok parlament predstavlja pluralitet interesa, u svojim počecima – staležnih skupina, unutar društva.

12 Pitkin 1967, str. 59.

13 Young 2002, str. 97, 99.

U modernoj državi, kroz doktrinu podjele vlasti, taj odnos se zadržava, s tim što parlament postaje unaprijeđen i razvijen kontrolni mehanizam i vrhovna zakonodavna institucija, što mu garantuje i pozitivne funkcije unutar političkog procesa. Kao takav, on je *locus* društva u državi, tj. stjecište različitih izukrštanih identiteta¹⁴, dok je izvršna vlast ta koja predstavlja identitet države, istovremeno joj garantujući efikasnost.¹⁵

Upravo zato što je predstavljanje identiteta, usljed arbitrarnosti granica i modela izbornih jedinica, uvijek arbitrarno i vrlo promjenljivo, parlament je pravo mjesto za njega. Parlament je momenat promjene u državi, dok lice države treba da ostane maska koja simbolizuje kontinuum i stabilnost. Ukoliko ta država svaki put ima drugo lice, ravnoteža promjene i stabilnosti, tako nužna za politiku, biva narušena.

Stoga unutar državne vlasti, upravo predsjednik/predsjedništvo ili šef države, jest personifikacija države a ne replika društva. Otud je šef države u većini državnih uređenja jedna osoba, a kolektivna institucija šefa države predstavlja rijetki izuzetak od pravila. Čak i ako se konstruiše kao replika društva, što je slučaj u važećem ustavnom uređenju Bosne i Hercegovine (a to nalazimo i u drugom i trećem prijedlogu u već navođenom pregledu rasprave o ustavnoj reformi u Bosni i Hercegovini¹⁶), jasno je da to može biti samo nesavršena replika, koja se izvodi isključivo iz trenutnih odnosa moći u društvu. Problem nesavršenosti i jest i nije problem, tj. nesavršenost je odavno shvaćena kao karakteristika politike uopšte. Međutim, čak i ako se nesavršenost uzme kao konstanta politike, činjenica je da se ovim modeliranjem države po modelu društva gubi jedan od bitnih potencijala države jer se institucije svode na *replike* odnosa moći, a ne pokušaj korektiva, što je uloga koja je državi pripisana još u začecima liberalne misli.¹⁷

14 Savremeni parlamenti tako čine odmak od homogenizujućih tendencija izvorne ili klasične republikanske ideje demokratije, suprotstavljene fundamentalnom pluralitetu liberalizma, o čemu govori Schmitt kada ukazuje na sukob između suštinski liberalne institucije kakav je parlament i ideje demokratije. Ovakvo shvatanje parlamenta, međutim, temelji se na izvornoj, preddemokratskoj ideji parlamenta. Različite vrste parlamentarnih skupština na koje danas nailazimo, npr. dvodomni parlamenti u (multi)etničkim federacijama, bitno odstupaju od te ideje. S obzirom na to da je ova analiza namijenjena otkrivanju potencijala institucija van konkretnih modela ili šire od okvira trenutnih aktualizacija, shvatanje parlamenta je ideal-tipsko.

15 U diskusiji kojom zagovara jedinstvenost izvršne vlasti (dakle, korak dalje od ovih razmatranja – ka predsjedničkom sistemu i jedinstvu šefa države i šefa vlade), Hamilton upućuje na ključnu različitost u konstituisanju institucija zakonodavne i izvršne vlasti koja proizlazi iz različitosti zahtjeva njihovih funkcija. Brzinu odlučivanja i efikasnost koja karakteriše odlučivanje jednog aktera Hamilton smatra pogubnom za parlament, gdje se pitanja razmatraju iz raznih uglova različitih stranaka, čime se sprečava dominacija većine u procesu odlučivanja. No, ta vrsta pluraliteta opasna je po izvršnu vlast. Ne samo da je izvršnoj vlasti jedinstvo potrebno radi efikasnosti već i zato što jedinstvenost institucije garantuje transparentnost odgovornosti, pa i krivice, za donesene odluke (Hamilton 2003, str. 199).

16 Hodžić i Stojanović 2011. Ovdje detaljnije u fusnoti br. 9.

17 Nije zgoreg ovdje se prisjetiti Hobbesa, tog neshvaćenog a možda i nesvjesnog ili nevoljkog začetnika liberalizma, kod kojeg nas upravo monstruozni Levijatan spašava iz prirodnog stanja u kojem o našoj sudbini odlučuje isključivo sirova moć u različitim oblicima. Stupanje u političko stanje zapravo donosi garanciju određenih prava spram svih ostalih, za koju se ne moramo izboriti i koja ne zavisi od naše moći, zasnovane na fizičkoj snazi i inim prirodnim karakteristikama. Još očiglednije ovo biva kod Lockea, kod kojeg je država vrhovni sudac u pitanjima u kojima bi inače odlučivale okolnosti dobrom mjerom određene odnosima moći. U nešto recentnijem kontekstu, a van striktno liberalnog okvira, pozitivna diskriminacija u institucijama sistema primjer je djelovanja države kao korektiva.

Reforma Predsjedništva BiH: Ambivalentni potencijali

U raspravama o rekonstrukciji Predsjedništva BiH prijedlog o indirektno biranom, jedinstvenom predsjedniku¹⁸ jedini uvažava potrebu za jedinstvenim licem države, pri čemu se slabljenjem ovlaštenja ove institucije uspijeva izbjeći zamka homogenizacije, jer se simbolička jedinstvenost države ne projicira na procese političkog odlučivanja unutar institucija države.

Problem ovog modaliteta reforme, međutim, leži u indirektnom izboru predsjednika, što omogućava da odabir vršioca dužnosti na funkciji koja bi mogla djelovati kao balansirajući faktor i nosilac ugleda države (što se vidjelo nedavno u Italiji, prilikom krize vlade, te u Hrvatskoj, u godinama nakon smrti F. Tuđmana) bude diktiran ishodom stranačkih kalkulacija i borbi unutar parlamenta. Tako bi i tu figuru kao personifikaciju države građani vidjeli kao marionetsku i nametnutu figuru, što bi produbilo jaz između građanstva i institucija države. Konkretno u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu kompleksnost organizacije vlasti i izbornog modela, te rašireno nepovjerenje građana u stranke i stranačke politike, indirektni izbor predsjednika samo bi pojačao skepsu prema demokratiji, averziju spram politike uopšte i osjećaj posvemašnje bespomoćnosti birača u pogledu njihovog uticaja na ishod izbora, što bi se vjerovatno odrazilo i na odziv birača na izbore.¹⁹

Ovaj prijedlog takođe vrlo dobro ilustruje jedan od problema usko shvaćene i oskudno praktikovane političke ravnopravnosti. S jedne strane, izabrani predstavnici biraju Predsjedništvo, što građanima indirektno daje glas u donošenju političkih odluka. Međutim, kako S. Verba objašnjava, za ostvarenje političke ravnopravnosti u političkoj praksi ključna je aktivnost građana, ne puko davanje glasa putem izbora, odnosno participacija građana je sama srž političke ravnopravnosti (Verba 2001). Ovim prijedlogom, međutim, akt izbora, već sam po sebi redukovano praktikovanje političke ravnopravnosti, prenosi se na predstavnike, čime se učešće građana dalje redukuje, a zbog toga trpi i politička ravnopravnost.

Neki međuput otvara se četvrtim prijedlogom autora E. Hodžića i N. Stojanovića, i to utoliko što logika teritorijalne zastupljenosti, odnosno članova Predsjedništva kao predstavnika jedne od tri teritorije unutar Bosne i Hercegovine kao jedinstvene izborne jedinice, balansira između aktualiteta i potencijala postojećeg stanja. S jedne strane, taj se prijedlog može kritikovati u smislu problematičnosti koncepcije države kao replike društva, jer logika teritorijalne zastupljenosti u datom momentu ipak počiva na etničkom principu i teritorijalna podjela je tu zapravo tek garant zastupljenosti etničkih identiteta. No, zamjenjujući makar u načelu, ako

18 Prijedlog 1, Hodžić i Stojanović 2011.

19 Koliko su za demokratiju korisne, a koliko štetne vođe je pitanje koje političko-teoretske debate još uvijek nisu uspjele zaključiti. No, prepoznatljivost lica u politici još uvijek je bitna (što dobrim dijelom ima veze i s uticajem medija na transformaciju političke scene). Jedan od argumenata u prilog tome je da 'politika ličnosti' omogućuje razlikovanje politike od mehaničkog rada birokratskog aparata, te da država tako uživa personalizovaniji, neposredniji legitimitet nego što je onaj liberalne države kakva se na kraju izrodila iz Hobbessonog Levijatana, a koju konzervativni Schmitt (u drugačijem kontekstu od ovog) kritikuje kao "hollow and already dead from within" (*prazna i iznutra već mrtva*, prev. a.), što prostor političkog otvara za potencijalno opasnije, frakcionaške snage (Schmitt 1938/1996, str. 61).

ne još uvijek u realnosti, etnički model zastupanja teritorijalnim,²⁰ te primjenjujući princip geometrijske sredine, koji kandidate motiviše da se bore za glasove i van 'vlastitih' teritorijalnih jedinica (a s obzirom na demografsko stanje predloženih jedinica, značajniji broj tih glasova nužno bi morao biti etnički mješovit), četvrti prijedlog bar načelno odustaje od iluzije identitarnog repliciranja društva unutar institucija i ostavlja prostor da institucije reflektuju dinamiku i promjenljivost identifikacija unutar društva.

Istovremeno, predloženom teritorijalnom organizacijom unutar jedinstvene izborne jedinice na nivou cijele države, četvrti prijedlog izbjegava radikalnost promjene, čemu peti prijedlog npr. ne uspijeva sasvim pobjeći a što bi bitno ugrozilo recepciju prijedloga u krugovima političkih elita. Četvrti prijedlog tako postiže delikatan balans dviju dominantnih struja unutar politike – kontinuiteta i inovacije. Predloženo institucionalno uređenje, umjesto zamrzavanja odnosa, potencijalno podstiče promjenu, ali je ne prejudicira – kao što se kaže u knjizi, u pitanju je inženjering poretka, ne inženjering društva ili umova pojedinaca. Može se reći da je na taj način četvrti prijedlog zapravo jedini temporaliziran, tj. izlazi iz svog vremena, ali se i rukovodi datim momentom, no ne insistira na zamrzavanju u njemu.

Potencijal modela predloženog u pomenutoj studiji ustavnih promjena u Bosni i Hercegovini međutim ostaje ambivalentan. S jedne strane, upravo zbog same formule određivanja geometrijske sredine, koja ipak nagrađuje kandidate za osvojene glasove i iz drugih teritorija u okviru jedinstvene izborne jedinice, političke snage bi mogle apelovati na glasače i izvan matične teritorije, ne gubeći, dakako, ni na trenutak iz vida (umjereniju) izbornu bazu unutar vlastite teritorije.²¹ Moglo bi se, možda i ne bez osnova, špekulisati da će glasači, imajući u vidu da su izborne teritorije manje-više etnički homogene i da će predstavljanje politički relevantnog (etničkog) identiteta u okviru njih biti gotovo zagarantovano, biti motivisani da svoj glas iskoriste tako da pokušaju uticati i na izbor kandidata s drugih teritorija.

S druge strane, iako ova ideja, naslanjajući se na trenutnu političku zbilju, otvara mogućnost promjene, ona je istovremeno i potencijalno konzervirajuća zbog kvantitativnih odnosa

20 Bitno je napomenuti da razdvajanje etničkog i teritorijalnog principa u Predsjedništvu ne predstavlja novitet. Naime, kolektivitet Predsjedništva u Bosni i Hercegovini datira još iz njene istorije prije rata u devedesetim godinama 20. vijeka, kada su ovu instituciju sačinjavali predstavnici dominantnih nacionalnih skupina, poslije (na početku demokratske tranzicije, prilikom prvih višestranačkih izbora 1990. godine) s dodatkom predstavnika tzv. 'ostalnih'. Kolektivitet ove institucije je primijenjen i u Jugoslaviji, kada je to propisano Ustavom iz 1974. Međutim, ni republički ni federativni oblik ove institucije nisu sjedinjavali etnički i teritorijalni princip, što je bar dijelom slučaj u savremenoj Bosni i Hercegovini. U Jugoslaviji su u Predsjedništvu sjedili predstavnici autonomnih teritorijalnih jedinica, republika i pokrajina, a u Bosni i Hercegovini – predstavnici naroda. To podrazumijeva da je politička zastupljenost dominantnih (etničkih) identitarnih skupina u Bosni i Hercegovini obezbjeđivana i prije poslijeratnog preuređenja države, a da je etnoteritorijalizacija kao princip konstituisanja institucija uvedena tek u Dejtonu. Neupitno je da su ovaj princip diktirale izmijenjene političke okolnosti i politički je naivno, iz tog razloga, sporiti mu legitimitet, tj. legitimitet izvoditi isključivo iz političke istorije ili tradicije, ali podsjećanje na istorijat može spriječiti i pokušaje u obrnutom smjeru – izvođenje legitimiteta iz neutemeljenih istorijskih analogija.

21 Doduše, kako ovu ravnotežu postići u datoj konstelaciji političkih odnosa, u pregrijanoj retoričkoj peći kakva je Bosna i Hercegovina 2012. godine, a naročito kad su slični pokušaji u prošlosti rezultirali izgnanstvom umjerenih političkih aktera na političke margine (slučaj Dragana Čavića, nekadašnjeg predsjednika Srpske demokratske stranke, koji je uklonjen nakon izbora 2006. godine, samo je jedan od najočitih primjera, uz naravno političku preobrazbu nekad umjerenog Milorada Dodika, lidera vladajuće Stranke nezavisnih socijaldemokrata u Republici Srpskoj), sasvim je nejasno.

predloženih teritorijalnih jedinica. Imajući u vidu koncentraciju stanovništva određene etničke pripadnosti u tim jedinicama, te neujednačenost brojnosti skupina, činjenica da birači raspoložu samo jednim glasom i mogu glasati samo za jednog člana Predsjedništva neće nužno motivisati kandidate da rizikuju gubitak glasova 'vlastite' etničke skupine zarad pokušaja privlačenja glasova pripadnika drugih skupina u vlastitoj jedinici i širom zemlje, naročito ako su njihovi sunarodnjaci mahom koncentrisani u matičnoj teritorijalnoj jedinici kandidata.

Sagledan u ovom kontekstu, peti prijedlog iz iste studije, kojim se broj članova Predsjedništva povećava na 7 (po 2 sa svakog od 3 prostora i 1 iz Distrikta Brčko) a svakom građaninu daju po dva glasa, predstavlja neku vrstu odgovora na paradoks(e) četvrtog prijedloga. Naime, on daje mogućnost političke utakmice unutar etničkih skupina a istovremeno omogućava i biračima i kandidatima da se bore i za glasove iz drugih skupina bez prevelikog rizika. Iako ovaj prijedlog zadržava kolektivnu formu institucije šefa države, protivno prethodno izloženoj logici institucije izvršne vlasti, i omogućava repliciranje jedne vrste identiteta iz društvene sfere, njime se ipak otvara prostor, pa i podstiče biranje predstavnika po nekim drugim osnovama, čime se zapravo razara hegemonija deskriptivnog predstavljanja u institucijama države.²²

Ono što je ipak najznačajnija prednost ovog prijedloga, kao potencijal reinvenције politike i političkog u državi, jest to da bi, ukoliko bi svaki birač glasao za više od jednog člana ili čak svakog člana Predsjedništva, izborne strategije političara morale biti bitno drugačije, a građanstvo bi, bar dugoročno, moglo vidjeti ostvarivanje svoje političke ravnopravnosti i svoj *politički* identitet kroz dinamički odnos istovremenog pripadanja dijelu i cjelini, tj. lokalnoj, etnički homogenijoj zajednici i mnogostruko pluralnoj državi. Bez negiranja značaja bilo jednog bilo drugog nivoa pripadnosti, bez negiranja značaja pripadnosti u političkoj sferi uopšte, te stare boljke političkog racionalizma, naprotiv, praktičkom komplementarnošću pripadnosti ostvaruje se politička pripadnost iste osobe i kao građanina i kao pripadnika identitarne skupine.

U svakom slučaju, ono što četvrti i peti prijedlog, makar i veoma oprezno i implicitno, sugerišu jest postepeni iskorak iz poimanja političke ravnopravnosti kao deskriptivnog predstavljanja na svim nivoima vlasti. U tom smislu, ovi prijedlozi, iako još uvijek situirani u postojeći ustavno-pravni okvir i njime donekle ograničeni, otvaraju međuprostor tamo gdje se u politici dotiču tradicija i inovacija, kontinuitet i promjena, politička datost i mogućnost, što su sve oprečne tendencije podjednako suštinske za politiku.

Obezglavljeni kralj ili mudra dvorska luda

Ono što bi eventualno bio daljnji iskorak, u smislu garantovanja političke ravnopravnosti koje ne bi bilo njeno (p)ostvarenje, jeste potpuno ukidanje kolektivnog predsjedništva uporedo sa slabljenjem ovlaštenja. U duhu kontinuirane pluralizacije i diversifikacije, te rediversifikacije demokratskih društava, taj korak ili iskorak bi značio daljnji odmak od iluzije repliciranja

22 Ono, ostale stavke ovog prijedloga – kao što su povećavanje ovlaštenja, te fuzija šefa države i vlade – morale bi se razmotriti u kontekstu širem nego što je to ova rasprava, kako to i sami autori analize sugerišu, budući da ove stavke predstavljaju znatno obimniji i dalekosežniji zahvat u politički prostor Bosne i Hercegovine.

društva u institucijama države, a možda bi pomogao i da konačno otpočne širenje obima demokratskih procesa, pa čak i pomjeranje dometa procesa odlučivanja kroz ozbiljniju i sveobuhvatnu primjenu principa inkluzije. Ponovno promišljanje političke inkluzije u svrhu političke ravnopravnosti može nas odvesti putem intenziviranja javnih debata u sklopu procesa odlučivanja, a ne tek puke naknadne legitimizacije donesenih odluka (sazivanje zborova građana na javnu diskusiju o već usvojenim opštinskim budžetima možda je najočigledniji cinizam u ovom pogledu), šireg sastava raznih institucionalnih grupa u deliberativnim procesima, pa možda i putem imaginativne reinencije koncepta demokratije na radnom mjestu.

U svemu ovome, ipak, možda bi se trebala ili čak morala zadržati doza opreza – o kakvom predstavljanju jedinstva države u tijelu izvršne vlasti se uopšte smije govoriti u multinacionalnoj državi kakva je Bosna i Hercegovina i, k tome, državi duboko podijeljenog društva u kojem identitarne skupine sebe kao takve poimaju na temelju negiranja drugih identitarnih skupina? Da citiram pitanje proizašlo iz rasprava o ustavnoj reformi: *Nije li legitiman zahtjev da državne institucije, na određeni način, predstavljaju i nejedinstvo države i njenu identitetsko-političku kompleksnost, ako već ne i njenu društvenu raznolikost?*

Ovo pitanje zahtijeva podsjećanje na početak i diskusiju o različitoj prirodi i funkciji predstavljanja različitih institucija vlasti. Tačnije, predstavlja li predsjednik zaista jedinstvo države ili jednostavno simbolizira postojanje države čija se priroda iščitava iz svih njenih institucija i njihovih odnosa, pri čemu je u tom poretku šef države, bar u savremenim višestranačkim parlamentarnim demokratijama, u neku ruku svakako atavizam, zamjena za nekoć obezglavljenog kralja kojem nikakva intervencija savremene političke hirurgije tu glavu neće ponovo prišiti?

Ako se država shvati kao regulatorni okvir društvenih interakcija, persona šefa države ne predstavlja jedinstvo supstance ili sadržaja, već jedinstvo okvira – normativnog i institucionalnog. Sadržaj okvira jest samo društvo, koje, upravo zahvaljujući okviru, može tragati za načinima kohabitacije i upliva na političke odluke. Možda će neki reći da ovim šef države – razvlašten i kao takav najbolja ilustracija činjenice da se savremena demokratija ne može svesti na odabir onih koji potom odlučuju, ma koliko da su nam slični – od kralja postaje dvorska luda na nepostojećem dvoru, no, upravo kao takav, balansirajući faktor bez vlasti, mudrac bez moći osim riječi, slika same države koja društvu i pojedincu služi a ne modelira ga – on najbolje služi radikalno pluralizujućoj demokratiji.

S pravom se, ipak, može postaviti pitanje nije li ovdje predstavljena teza tek još jedna (prikrivena, vješto ili ne) reinterpretacija liberalne matrice neutralnosti države. Ako to znači samo neznatno preinačenu legitimizaciju 'politike ideja', odnosno predstavljanje *nečega* (ideja, uvjerenja, mišljenja) umjesto predstavljanja *nekoga* (identiteta, tj. identitarnih skupina), koje je centralno za politiku prisustva, kako je definiše Anne Phillips²³, krajnji ishod je politička neravnopravnost, baš kao i u slučaju reprezentacije zasnovane na uprošćenom repliciranju

društva, tj. oblikovanja predstavničkih institucija po dominantnim identitarnim skupinama. Naime, vraćamo se na početak – prepustićemo slobodnoj, utoliko možda i divljoj, izbornoj utakmici i kvantitativnim odnosima da određuju tok i ishod procesa odlučivanja, što u konačnici može samo značiti tiraniju (neke) većine.

Međutim, potreba za garantovanjem reprezentacije višeglasja u procesu odlučivanja ne zadovoljava se nužno ni 'politikom prisustva'. Naravno, Phillipsova ne zagovara (nemoguće i apsurdno) odvajanje prisustva od ideja, već govori da upravo politika ideja, uzeta sama po sebi i za sebe, zanemaruje činjenicu da ideje i uvjerenja onih koji su nezastupljeni ne mogu biti adekvatno predstavljeni i time nemaju, tj. ne daje im se, odgovarajuća težina i ne pridaje im se odgovarajući značaj u procesu političkog odlučivanja. Ipak, ovo pojašnjenje ne otklanja sasvim sukob politike prisustva sa samom idejom reprezentacije jer podrazumijeva da samo isto može predstavljati isto,²⁴ dok reprezentacija ne znači (nužno) prisustvo ili potpunu zamjenu odsutnog već uvođenje odsutnog u prisustvo i nečim drugim ili trećim. Još značajnije od toga, međutim, jest upozorenje Hanne F. Pitkin da politička teorija operiše konceptom predstavljanja kao stanjem, a ne kao aktivnošću, te da se iz rasprava o odgovarajućem modelu predstavljanja gubi poimanje *sadržaja* predstavljanja, a diskusije se svode na proceduralne mehanizme prenošenja ovlaštenja²⁵. Ne treba svakako zaboraviti ni ono što Pitkinova dô naslutiti, iako se ne upušta u detaljnu analizu – vjerovatno zbog neuhvatljivosti fenomena. Naime, u krajnjoj instanci, biti predstavljen u velikoj mjeri znači *osjećati se* predstavljenim, a to upućuje na određene, zakonskoj regulaciji i teoretskom poimanju nedostižne i nedomislive aspekte predstavljanja, koji dihotomiju racionalno/iracionalno u politici čine u najmanju ruku problematičnom, a svaki fiksni model predstavljanja, ma koliko insistirao na maksimalnosti ili čak totalnosti prisustva – ograničenim.

No, upravo ono što se ovdje nastoji sugerisati kao još jedan od mogućih pravaca razvoja diskusije o ustavnom uređenju Bosne i Hercegovine jest i praćenje neuhvatljivog u predstavljanju. Ako postoji neuhvatljivo u predstavljanju, ako je i samo predstavljanje – neuhvatljivo, možda ključno pitanje diskusije o ustavnim reformama u Bosni i Hercegovini nije šta ili kako predstavljati, već šta (nužno) ostaje van predstavljanja i kako tome što ostaje neuhvatljivo dati političku težinu i glas u političkoj sferi.

24 Ovdje nije zgoreg podsjetiti na ironične ishode političkih, tačnije stranačkih poigravanja kvotama dosadašnjih političkih marginalaca, što je u Bosni i Hercegovini npr. proizvelo cijelu generaciju žena u političkim institucijama koje su modelirane po uzoru na političke profesionalce – muškarce.

25 Pitkin 1967, str. 143.

Literatura

Hamilton, A. 2003, „The Federalist no. 70“, u: Dahl R., Shapiro, I., Cheibub, J. A. (ur.), *The Democracy Sourcebook*, The MIT Press, Cambridge US i London.

Haverić, T. 2006, *Ethnos i demokratija*, Rabic: ECLD, Sarajevo.

Hodžić, E. i Stojanović, N. 2011, *Novi-stari ustavni inženjering? Izazovi i implikacije presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Sejdić i Finci protiv BiH*, Analitika, Sarajevo.

Honig, B. 1993, *Political Theory and the Displacement of Politics*, Cornell University Press, Ithaca i London.

Nancy, J. L. 2004, *The Inoperative Community* (prijevod: Peter Connor), Minnesota University Press, Minneapolis.

Phillips, A. 1996, „Dealing with Difference: A Politics of Ideas, or a Politics of Presence?“, u: Benhabib, S. (ur.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton.

Pitkin, H. F. 1967, *The Concept of Representation*, University of California Press, Berkley, Los Angeles i London.

Przeworski, A. 2003, „Minimalist Conception of Democracy: A Defense“, u: Dahl R., Shapiro, I., Cheibub, J. A. (ur.), *The Democracy Sourcebook*, The MIT Press, Cambridge US i London.

Schmitt, K. 1938/1996, *The Leviathan in the state theory of Thomas Hobbes: meaning and failure of a political symbol* (prijevod: G. Schwab i E. Hilfstein), Greenwood Press, Westport, Conn.

Urbinati, N. 2006, *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, University of Chicago Press, Chicago i London.

Verba, S. 2001, „Thoughts about Political Equality: What is It? Why Do We Want It?“, dostupno na: <http://www.hks.harvard.edu/inequality/Summer/Summer01/papers/Verba.pdf> (stranica posjećena 30. marta 2012).

Young, I. M. 1996, „Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy“, u: Benhabib, S. (ur.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton.

Young, I. M. 2002, *Inclusion and Democracy*, Oxford University Press, Oxford i New York.

O autorici

Svjetlana Nedimović vodi medijsko-edukativni projekat za studente *Puls demokratije* i radi na projektu *Trajectories of Modernity* Univerziteta u Barseloni.

Do 2011. predavala je političku filozofiju i teoriju države na Sarajevskoj školi za nauku i tehnologiju, gdje je godinu dana bila i šef Odsjeka za političke nauke i međunarodne odnose. Zvanje doktorice društvenih i političkih nauka stekla je na Evropskom univerzitetskom institutu u Firenci. Prethodno je magistrirala međunarodnu politiku na Univerzitetu u Durhamu i na Odsjeku za studij nacionalizma Centralnoevropskog univerziteta u Budimpešti. Trenutno se bavi istraživanjem na polju tranzicijske pravde i suočavanja s prošlošću iz antropološke perspektive, a istraživački interesi uključuju i ulogu imaginacije u politici, političku filozofiju H. Arendt, te izvore političkog zajedništva i političke akcije. Objavljivala u Sarajevskim sveskama, Slovu, European Journal of Social Theory, Pulsu demokratije, MC Online, Dijalogu.

Analitika – Centar za društvena istraživanja je nezavisna, neprofitna, nevladina organizacija koja se bavi istraživanjem i razvojem javnih politika u širem smislu. Misija Analitike je da na osnovu kvalitetnih istraživanja i odgovarajuće ekspertize ponudi relevantne, inovativne i praktične preporuke usmjerene na promoviranje inkluzivnih i boljih javnih politika, kao i na sveukupno unaprijeđenje procesa njihovog donošenja.

www.analitika.ba